Ljudi se nisu mogli nikako snaći u ovoj promjeni, pa su svoju borbu tjerali do najkrajnjih posljedica. Zadužili su se, slabo su naoružali svoje lađe, krparili su koliko su mogli, a na svršetku su morali uz najgore uvjete napustiti svoje trošne brodove, koji su im značili svjedočanstvo iz boljih vremena.

Tragedija jedrenjače bila je dobrim dielom gotova oko god. 1890., ali je borba za njezino održavanje potrajala dobrih trideset godina. Stari su pripoviedali, da je poslije krimskog rata (1854.-1855.) jedro propalo. Zapravo je s krimskim ratom počelo biti jasno, da će jedro podleći. Ali koliko je bilo požrtvovnosti u ovim ljudima, koji su izpražnjavali kuću, svakim danom vidjeli biedu bliže i bliže, koji su svoje živote izlagali sve većim opasnostima, dok su najzad skršeni godinama i nedaćama morali napustiti svoje jedro i svoju djecu dati drugim školama i drugom zanimanju.

S jedrom je nastradala čitava družtvena struktura našeg primorja.

Opisati poviest našeg parobrodarstva znači zalaziti i u pitanje našeg današnjeg pomorstva. Pod Austro-ugarskom monarhijom bile su glavne luke Trst i Rieka. Dubrovnik je još jedini bio očuvao svoje posebno parobrodarstvo.

Ali je od sveukupnih 849.000 tona austro-ugarske trgovačke mornarice svega tek 108.000 tona prešlo pod vlast bivše S.H.S. To se brodovlje povećalo tečajem razmaka od god. 1919. do 1941. i bilo je prešlo 450.000 tona. Težko je utvrditi, koliko je od toga broja prešlo na našu državu.

DODATAK

PRAVOSLAVLJE U HRVATSKOJ

Napisao S. M. ŠTEDIMLIJA

I.

Na području poviestne Hrvatske pravoslavlje je dobilo tokom vremena dvostruko značenje. U prvom redu ono je značilo samo pripadničtvo iztočnom crkvenom obredu, a tek mnogo kasnije počelo se pravoslavlje u Hrvatskoj dovoditi u vezu, pa čak i poistovjećivati s pripadničtvom srbskoj narodnosti.

U toku stoljeća pojedine hrvatske pokrajine imale su različitu sudbinu, jer su bile izvrgnute različitim političkim i historijskim događajima i utjecajima. Stoga je i pravoslavlje na različite načine prodrlo na područje Hrvatske tokom prošlih stoljeća.

S utvrđenjem narodne pripadnosti doseljenika ide dosta težko, jer ih historijska vrela različito nazivaju. Srbski povjestničar Ilarion Ruvarac doživio je mnogobrojne napadaje srbijanskih pisaca zbog toga, što je u jednoj svojoj razpravi tvrdio, da se ne može govoriti o »seobi Srba preko Save i Dunava, jer se tu ne radi o jednoj organiziranoj seobi niti o prielazu jedne skupine ljudi, koja bi bila pravno i jezično homogena«. Ruvarac stoji na stanovištu, da se radilo o prielazu jedne neorganizirane mase ljudi, koja nije ni krvno ni jezično bila jedinstvena i koju u velikom dielu nisu rukovodili jedni te isti razlozi za preseljenje. Iz vrela vidimo, da je među doseljenicima pored Srba iz Srbije bilo Bugara, Macedonaca, Grka, Albanaca i ostataka pojedinih naroda, koji su nekada živjeli ili se kretali po srednjem Balkanu (Vlaha, Cincara, te raznih stočarskih nomadskih skupina).

II.

Po svom dolazku u sadanju domovinu, Hrvati su u vrieme naseljavanja zauzeli veoma velike prostore, kojima su kroz vrieme dali vlastito obilježje ostavljajući tako trag svoga imena i kulture, koji je dotrajao i do naših dana. Od Blatnoga jezera, i od Koruške, pa na iztok do linije, koju čini Drina—Lim—Atena—južni rtovi Peloponeza, Hrvati su posjeli cio taj prostor i svuda na njegovim granicama ostavili trajne spomenike svoga obstanka. Međutim historijski se događaji nisu odvijali u prilog Hrvatima, pa nisu dopustili, da se oni pod svojim imenom održe na cielom ovom prostoru. Sudbina im je bila dodielila jednu značajnu, ali pretežku ulogu, koja se mogla izvršiti samo uz neizmjerno velike žrtve. Hrvati su se našli baš na mostu između dva svieta, okruženi razstrojenim dielovima razsutih starih naroda i dielovima bjegunaca, koje je ovamo bacio val seobe naroda. U takvim okolnostima hrvatska narodna jezgra morala se početi grčiti i zgušnjavati. Ovo je započelo vjerojatno još prije hrvatske kršćanske ere. U doba kralja Tomislava na jugoiztoku etnička i političko-državna granica Hrvata nalazila se kod Drača, na Limu, a na iztoku na Drini. Kasnije se u Duklji oblikuje posebna, ali ne sasvim odvojena država, koju ljetopisac naziva po narodnom Crvena Hrvatska, što će reći Južna Hrvatska. Njezini vladari (»arhonti«) priznaju prvenstvo vladarima Biele Hrvatske i šalju im u znak tog priznanja darove. Oslabljena unutarnjim nemirima Crvena Hrvatska dolazi do ruba propasti, te baš tada stupa u najtješnji savez sa srbskom Raškom i ostaje u tom savezu, zadržavajući naziv kraljevine i ostajući vjerna rimokatoličkoj crkvi, sve do razpada Dušanova srbskog carstva. U ovoj zemlji i u susjednim joj pokrajinama sačuvani su u topografskim nazivima i uobće u zemljopisnoj nomenklaturi tragovi hrvatskog imena i nazivlja u velikom broju, a narodna predaja sačuvala je u živoj predočbi iz prošlosti mnoge događaje, u kojima glavnu ulogu igraju ljudi, koji se nazivaju Hrvatima. Međutim, u sklopu tuđe srbsko-

albansko-grčke države i pod utjecajem crkve, koja je uživala punu zaštitu te države, počinje se kod naroda u ovom kraju gubiti hrvatska nacionalna sviest. On trajno izpada iz okvira hrvatske države, pa hrvatsko ime živi u njemu samo u poviestnim vrelima i u narodnoj predaji. Istodobno i kasnije na sjeveru i na zapadu potiskivani su k jezgru hrvatski etnički izbojci, sve dok nije područje hrvatske narodne države zadobilo oblik, koji manje-više ima i danas, i na kom se trajno ustalilo hrvatsko ime i hrvatska etnička cjelina. Nesumnjivo je jedno, a to je, da je isto toliko hrvatske krvi ostalo izvan vlastitog etničkog područja, koliko je nje ostalo u obsegu državnih granica. Samo je ljudima, kojih žilama ta krv teče, s vremenom hrvatsko ime postalo strano.

U hrvatskim krajevima sjeverno od Save nije postojala do seoba za vrieme Turaka nikakva druga vjera osim rimokatoličke, a to je u doba reformacije bilo utvrđeno i posebnim zakonskim člancima na početku 16. stoljeća. U požežkim se gorama mogla naći po koja manja skupina prebjeglih bosanskih »krstjana«. Prve manje raztrkane kolonije pravoslavnih (Rascani) u gornjoj Slavoniji javljaju se već oko sredine 15. stoljeća. To su bili »Rasciani«, koje je doveo kao vojničku posadu hrvatski ban Ulrih grof Celjski, pošto se u proljeće 1434. oženio Katarinom, kćerkom srbskog despota Đurđa Brankovića Smederevca. Ovi doseljenici nisu sačuvali pravoslavnu vjeru, nego su brzo prešli na katoličku i za kratko se vrieme utopili nacionalno i vjerski u hrvatsku narodnu sredinu. Isto tako i u donjoj Slavoniji bilo je manjih kolonija doseljenika pravoslavne vjere, ali su i oni uskoro primili rimokatoličku vjeru i etnički se stopili s Hrvatima starosjediocima.

Prodor austrijske vojske, pod zapovjedničtvom Piccolominija, u unutrašnjost Srbije izazvao je ponovne jake pokrete tamošnjih naroda i njihovu nadu u skoro oslobođenje od Turaka. Car Leopold upućuje 6. travnja 1690. jednu poslanicu, po svoj prilici pećkom patriarhu Arseniju Čarnojeviću, te mu u njoj kaže: »Javiše nam, kako Vam kršćanstvo na srdcu leži. Sa zadovoljstvom uzimamo na znanje, da ste išli na ruku Piccolominiju, našem generalu u tim krajevima. Nadamo se od Vaše pobožnosti, da ćete to i u buduće činiti, Vi, koji ste tolikog ugleda kod svih Albanaca i Rasciana: svojski ćete, u to ne sumnjam, pomoći, da ovom zgodom, koju nam Bog pruža, oni zbace turski jaram, te združeni s našim oružjem, barbarsku okrutnost na svaki način satru i ugase. To je djelo Bogu ugodno i dostojno naše milosti, koju ne ćemo propustiti izkazati i stvarnim dokazima«.

Car Leopold je istoga dana uputio potrebnu poslanicu »svim narodima i pokrajinama, i svima, koji ovo budu čitali ili čuli, a u prvom redu narodu albanskome«. U toj poslanici car javlja, da je svrha rata, povedenog protiv Turaka, oslobođenje svih naroda, povratak svih prava i povlastica, koje su imali prije pada u tursko robstvo. Stoga poziva narode »po svoj Albaniji, Srbiji, Meziji, Bugarskoj Silistriji, Macedoniji i Rasiji i po ostalim pokrajinama zavisnim od Ugarske«, da se priključe njegovoj vojsci u ovom ratu. U tom pozivu car obećava spomenutim narodima pravo birati vojvode i poglavare, oprost od javnih daća i poreza, osim onih, koje su plaćali prije dolazka Turaka, i onih, koji se plaćaju za vrieme rata. Obećava zatim podpunu slobodu vjere, prijašnja prava i slobodštine, te slobodan posjed pokretnih i nepokretnih imanja, ukoliko ih u svojim granicama otmu od Turaka.

U ovim poslanicama car je dao obećanja spomenutim narodima u predpostavci, da će Turci biti pobieđeni i da će ti narodi oslobođeni ostati u svojim zemljama zavisni od Ugarske. To primjećuje dr. Ante Starčević: »Očito, car Leopold obriče ovim pukom sve blagodati u njihovih zemljah, a ne u Hrvatskoj ni u Ungarii. Znamenito da ih opominje, neostavljati postojbine«.

Ove poslanice naišle su na odziv kod naroda srednjeg Balkana, a posebice kod njihova crkvenog poglavice pećkog patriarha Arsenija III. Čarnojevića, koji je narod bunio i poticao na borbu protiv Turaka. Međutim, ratna se sreća preokrenu, te Turcima pođe za rukom razbiti kršćansku vojsku i prisiliti je na odstup k sjeveru.

Prije sloma ove vojske, čijim je četama na jugu zapoviedao grof Piccolomini, pećki patriarh je bio pobjegao u Crnu Goru. Kad je Piccolomini došao u Peć, kaluđeri su pozvali patriarha natrag i on se povratio, te se u Prizrenu sastao s Piccolominijem. Baš u vrieme njihovih razgovora pojavi se kuga u vojsci, Piccolomini podleže bolesti, a nakon njegove smrti nije više bilo sposobna vojskovođe, koji bi vodio uspješno borbu.

Oni, koji su bili položili prisegu na vjernost caru Leopoldu ili koji su sudjelovali u borbama na njegovoj strani, na čelu s patriarhom Arsenijem, nisu smjeli više ostati u svojoj domovini bojeći se osvete Turaka. Patriarh pošalje episkopa Isaiju Đakovića caru Leopoldu s pismom i porukama moleći za pomoć u ovim težkim prilikama. Car je Đakovića liepo primio i saslušao, pa je po njemu uputio patriarhu Arseniju poslanicu, t. zv. »privilegiju« od 21. kolovoza 1690., u kojoj je napisao i ovo: »I ovaj arhiepiskop, koga će crkveni i svjetovni stalež između sebe izabrati, neka imade slobodnu vlast razpolagati sa svima iztočnim crkvama grčkog obreda, episkope posvećivati, svećenike po manastirima razređivati, gdje bude nuždno crkve vlastitom vlašću zidati, po varošima i selima racke duhovnike namještati: jednom riečju, da imade vlast, kao i dosada, da bude poglavar nad crkvama grčkoga obreda i nad občinstvom iste vjeroizpoviesti i da ima vlast njima razpolagati, vlastitom vlašću crkvenom, po povlasticama, koje su dali naši predšasnici (!) nekadašnji blažene uspomene kraljevi Ugarske, po svoj Grčkoj, Rasiji, Bugarskoj, Dalmaciji, Bosni, Jenopolju i Hercegovini, kao i u Ugarskoj i Hrvatskoj, gdje ih stvarno imade i dokle nama svi skupa pojedinačno vjerni i privrženi budu«. U vrieme, kad je izdana ova »privilegija«, iz Srbije i susjednih joj zemalja još se nije nitko bio

preselio preko Dunava i Save na sjever. Ta je »privilegija« trebala vriediti samo za zemlje, u kojima su se budući naseljenici nalazili prije rata. Do seobe je konačno došlo: pod vodstvom patriarha prešlo je dosta naroda u ugarske zemlje sjeverno od Save i Dunava. Ovi preseljenici bili su mješavina Srba, Albanaca, Macedonaca, Vlaha, Grka i drugih ostataka raznih naroda, koji su živjeli na području srednjeg Balkana. Ono, što ih je sve sjedinjavalo, bila je samo crkva.

Godinu dana poslije prve »privilegije« (21. VIII. 1691.), kad je već seoba bila izvršena, izdao je car Leopold drugu, u kojoj se — među ostalim — kaže: »Upotriebit ćemo također po mogućnosti sav trud, da pobjedonosnim našim oružjem, Božjom pomoću, spomenuti narod racki što prije u oblasti ili staništa, koja prije toga imađaše, nanovo uvedemo i neprijatelje odande suzbijemo«. Niti doseljenici, a niti car Leopold nisu računali s tim, da će bjegunci iz južnih zemalja ostati na području carevine trajno. Mislili su, da će doći do oslobođenja njihove domovine, pa da će se po svršetku rata u nju povratiti.

Nije trebalo dugo čekati, pa da se uvidi, da o povratku bjegunaca nema ni govora. Stoga se patriarh Arsenije obrati caru Leopoldu s molbom, u kojoj ga je molio »da bi za bolje oduševljenje njihove službe njihova pređašnja prava održati, dostojanstvo arhiepiskopa i njegov autoritet, da može postavljati episkope svojega obreda, potvrdio...« Na ovu molbu car Leopold izdao je 4. ožujka 1695. »privilegiju«, u kojoj je »milostivo zaključio, da i spomenutom arhiepiskopu (Arseniju) staro dostojanstvo i vlast episkopa svojega obreda postavljati nepovrieđeno ostane, i episkopi, koje je on postavio... da mogu svoja duhovna zvanja, bez smetnje obavljati...«. Puku je bilo priznato pravo, da može sa svećenstvom zajedno birati svoga arhiepiskopa i da može »slobodno vršiti svoje obrede i svoju vjeroizpoviest bez ikakvog straha, opasnosti i štete u tielu i imanju«.

Sve ove »privilegije«, kad su izdavane, imale su privremeno značenje, jer još nije ipak bila izgubljena svaka nada na povratak. Kušalo se kasnije sa stanovite strane dokazati, da su povelje cara Leopolda temelj privilegijama pripadnika grčko-iztočne crkve na području Hrvatske. Međutim, protojerej Dimitrije Ruvarac o tim privilegijama kaže: »Govoriti i pisati dakle, da je privilegijama Leopoldovim srbskom narodu u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji priznato neko pravo u upravi crkvenoj, prosta je — što rekli Srbijanci — izmotacija«.

Čitavih sto godina kasnije donesen je XXVII. zakonski članak ugarskog sabora od 1790./91., u kojem se kaže: »Nj. presvietlo kr. V. blagoizvoljeva milostivo odobriti, da nesjedinjeni grčkoga obreda stanovnici ugarske kraljevine u ovoj kraljevini pravo građanstva dobiju, da se ukinu zakoni u protivnom smislu postavljeni, ukoliko se na nesjedinjene grčkoga obreda odnose... Uostalom, prava kraljevskog Veličanstva u djelima klera, crkve, zakona, kojega vršenje bit će im podpuno slobodno, fundacija, nauka i odgoja mladeži ne manje i njihovih privilegija, koje nisu protivne osnovnom ustavu kraljevine, kao što je presveto Veličanstvo prava ova od svojih predaka slavne uspomene primilo, tako se istom gorehvaljenom kraljevskom Veličanstvu i u napredak nepovrieđena ostavljaju«.

Osim privilegija, koje je izdao car Leopold, prije njega je g. 1630. izdao još car Ferdinand II. povelju, kojom određuje položaj doseljenih pravoslavaca na području Vojne krajine, dok ih je kasnije izdano veliki broj od strane cara Josipa I., Karla VI., Marije Terezije, Josipa II., Leopolda II., Franje I. i Franje Josipa I. Među najvažnije spada patent Franje Josipa I. od 15. siečnja 1848., kojim se ustanovljuje dostojanstvo patriarha.

III.

Kad su Turci dospjeli do Dunava, Save i Une s juga i iztoka, sve iztočne pravoslavne crkve na europskom jugoiztoku našle su se pod njihovom vlašću zajedno s vaseljenskom patriarhijom u Carigradu. Kod naroda, čije su državne tvorevine propale, crkva je počela igrati glavnu ulogu ne samo kao vjerski, nego i kao kulturni i prosvjetni činbenik. Vodstva pravoslavnih crkava nalazila su se pod vlašću i utjecajem Turske, te je cjelokupna njihova djelatnost mogla biti stavljena pod nadzor. Do progona crkvenih prvaka dolazilo je samo onda, kad su se oni upuštali u političke poslove i kad su poticali narod na bune protiv turske vlasti ili su pak i sami snovali urote.

U vrieme najvećeg uzpona carevine, na čelu koje se tada nalazio sultan Sulejman Veličanstveni, na Visokoj Porti uviđaju, da bi se srbska pravoslavna crkva mogla koristno upotriebiti, ako bi se našlo lojalnih prvaka, koji bi je vodili i koji bi surađivali s turskim državnim vlastima. Od takva rada imala bi koristi crkva, a i Turci. Tako dolazi do obnove pećke patriarhije. Turske vlasti idu za tim, da pod vlast ove patriarhije dođe cio pravoslavni sviet slavenskih jezika na jugoiztoku Europe osim Bugara. U svrhu što lakše provedbe toga nauma turske vlasti daju srbskoj pravoslavnoj crkvi i njezinu svećenstvu mnoge povlastice i olakšice u radu.

Rimokatolička crkva bila je u sasvim drugom položaju prema turskim vlastima. Njezino vodstvo nalazilo se izvan turske državne vlasti i stajalo je s njom u najvećoj opreci. Prije dolazka Turaka na tlo nekadanje Bosne nije tamo uobće bilo pravoslavnih crkava ni manastira, a kasnije se u Sarajevu podiže pravoslavna crkva po dopuštenju i uz najveću podporu turskog sultana. U vrieme dolazka Turaka u Bosnu, »krstjanska« je sekta bila najrazprostranjenija. Manji dio pučanstva ostaje u katoličkoj vjeri ili prelazi na nju. Kad su krstjani, izgubivši svoju državnu organizaciju morali prieći na neku drugu vjeru, prelazili su ili na islam ili pak na pravoslavlje. Tako je velik dio naroda hrvatske krvi primio pravoslavlje i time se vjerski izjed-

načio s bjeguncima s iztoka. Tim prielazom svaki je bio štićen od strane Turaka, jer je pravoslavna crkva stajala pod nadzorom i zaštitom Visoke Porte.

Seobe pravoslavnog pučanstva u Bansku Hrvatsku nisu imale nikakve veze sa seobama Srba u zemlje južne Ugarske, kamo su došli velikim dielom Srbi iz Srbije pod vodstvom svojih crkvenih poglavara. Dr. Ilić piše, da prilike, pod kojima su seobe pravoslavaca u sjevernoj Hrvatskoj pokretane, i položaj, koji su ovi doseljenici zauzeli u novoj domovini, bitno su se razlikovale od prilika i položaja onih u Ugarskoj. Od početka preseljavanja, pa sve do patriarha Čarnojevića nisu doseljenici u Ugarsku imali ni kulturnog ni političkog dodira s doseljenicima u tadanju Hrvatsku, te su jedva jedni za druge znali. Pa ni po svom podrietlu ovi doseljenici nisu bili srodni, jer dok su oni u Ugarsku dolazili iz Srbije i njoj susjednih zemalja, dotle su oni u sjevernu Hrvatsku dolazili iz južne i središnje Hrvatske, te pojedinih nesrbskih krajeva. Tek mnogo kasnije, kad su među doseljenicima u Ugarskoj osnovane prve pravoslavne eparhije, kojima su podčinjene u crkvenom pogledu neke kolonije doseljenika u iztočnim, a još kasnije u zapadnim krajevima Banske Hrvatske, počeo je sve veći doticaj između ovih doseljenika.

Turci su vrlo često u većim skupinama provaljivali na susjedna područja smanjene Hrvatske, te ih pustošili i zarobljivali narod, koji su odvodili dublje u unutrašnjost svog područja i zaposlivali ga na svojim spahilucima. Kad bi bili potisnuti s hrvatskog područja, tada su opustošena sela ustupana bjeguncima iz turskih pokrajina. Tako naseljeni bjegunci za dugo vremena nisu imali nikakve crkvene niti političke organizacije. Stoga su se brzo etnički izjednačivali s hrvatskim pučanstvom i prelazili na katolicizam. Riedko se događalo, da se po neka kolonija održi u pravoslavnoj vjeri, i to samo u onim slučajevima, kad bi sobom dovela pravoslavnog svećenika.

U jednom pismu Bihaćani, prije nego je taj grad pao u turske ruke, preporučuju generalu Katzianeru, da primi »turske Vlahe« iz Unca, Srbe iz Glamoča i da ih dobro smjesti, jer bi ih tada mnogo više prešlo s turskog područja u tadanju Hrvatsku. Tada su područja, koja su držali Turci i Mletčani, bila glavna razselišta za opustjele zemlje po karlovačkoj generaliji i banskoj granici. Često puta su doseljenici dovodili svećenike svoga obreda, ali ako ih ne bi imali, išli bi u rimokatočke crkve i primali sv. sakramente od rimokatoličkih svećenika.

Događalo se, međutim, i obratno. Doseljeni pravoslavci doveli bi sobom i svog svećenika. Katolici svoga nisu imali, te su svoje vjerske potrebe obavljali kod pravoslavnog svećenika, koji se u takvom slučaju počeo služiti i katoličkom crkvom, pretvorivši je u crkvu iztočnog obreda. S vremenom su okolišni katolici prešli na pravoslavlje.

Ta prelaženja diljem bosanske Hrvatske, Like, te sriemske i ostalih sjevernohrvatskih županija vršila su se kroz naraštaje, a uvjetovana su bila nestašicom katoličkog svećenstva, koje je u neprestanim turskim provalama bilo desetkovano.

Poseban je slučaj s pravoslavcima na području današnje vel. župe Hum, za koje je dokazano, da su u većini prelaznici s katoličke vjere. Čitava je primjerice trebinjska biskupija u XVII. stoljeću uslied spora sa svojim biskupom prešla na pravoslavlje, jer su taj spor podpirivali srbski svećenici uz pomoć turskih vlasti, kojima je bilo u probitku što više smanjiti snagu katoličke crkve u osvojenim hrvatskim zemljama.

Doseljavanje pravoslavnog pučanstva u sjevernu Hrvatsku uzelo je maha, osobito u vrieme petnaestgodišnjeg austrijskog rata (1591.-1606.). Graničarski zapovjednici, da bi ojačali svoju i oslabili tursku granicu, nudili su pravoslavnima razne olakšice, ako prieđu pod austrijsku upravu. Tako su mnogi prešli na graničarsko područje, gdje su bili dobro primljeni.

Pravoslavno pučanstvo, koje se doseljavalo u bansku Hrvatsku potjecalo je uglavnom iz južne i jugoiztočne Hrvatske, te Crne Gore, bilo je — dakle — hrvatske krvi, a pravoslavlje je primilo, po prielazu bilo iz sekte »krstjana« ili s rimokatoličke vjere, za vrieme turske vladavine. Na područja, koja je ovo pučanstvo izpraznilo, Turci su naseljavali drugo, koje su sobom dovodili iz još iztočnijih krajeva.

Doseljenici u hrvatske zemlje bili su uglavnom stočari, manje poljodjelci. Starosjedioci Hrvati, na čije su zemlje doseljenici došli, bili su poljodjelci seljaci. Međutim prava, koja su dobili doseljenici, bila su daleko veća od prava, koja su uživali domorodci. Stoga se u sviesti doseljenika oblikovalo uvjerenje, da bi se prielazom na rimokatoličku vjeru ili primanjem unije odrekli stečenih prava i posve izjednačili sa starosjediocima u pravima i slobodštinama. Time valja objasniti svu onu upornost, kojom su se pripadnici grčko-iztočnog obreda oduprli prielazu na katolicizam. Oni su u tome gledali ne samo trajno odvajanje od onih, koji se ne izseliše, nego i gubitak povlastica i možebitno podređenje domorodnom puku.

Za vrieme svih prielaza pravoslavnog pučanstva s turskog područja u hrvatske zemlje do godine 1690. nije bilo organizirane niti zakonom priznate nesjedinjene pravoslavne crkve. Mnogi pokušaji pravoslavnih episkopa i pećkih patriarha s turskog područja, da se sjedine s rimokatoličkom crkvom i da priznaju papu vrhovnim poglavarom crkve, ostali su bez posljedka, jer Turska nije trpjela nikakve veze sa zapadnom crkvom. Međutim, oni episkopi i svećenici, koji su prešli u hrvatske zemlje, mogli su se slobodno opredjeljivati za sjedinjenje.

S područja rieke Cetine krene se veća masa naroda godine 1530., te se uputi preko Bihaća i naseli se u Žumberak. Kratko vrieme zatim bude osnovana žumberačka granica i kapetanija, na čelu koje su stajali najiztaknutiji hrvatski ve-

likaši kao Zrinski i Frankopani. S ovim narodom došao je i kaluđer Šime Vratanja, koji bude od cara Ferdinanda II. imenovan episkopom god. 1608., a od Pavla V. posvećen. U to vrieme bio je zagrebački biskup Domitrović, koji je potjecao od pravoslavnih roditelja izpod Oštrca. On je odstupio dio svoga imanja među Ivanićem i Čazmom, gdje je sagrađen marčanski samostan, u kojem Vratanja dobije svoje biskupsko sjedište. Tako je došlo do prve organizacije grkokatoličke crkve u Hrvatskoj među doseljenicima. Daljnja organizacija i razvitak ove crkve imaju svoju posebnu poviest.

Na području Like i susjednih krajeva nastala je čudna simbioza, katolicizma i pravoslavlja. U Kosinju na pr., kako bilježi Šime Balenović, katolici doseljenici nisu imali oko 1696. svoje crkve niti svećenika, pa ih je obsluživao pravoslavni svećenik Nikola Uzelac. Kasnije je ovaj Uzelac položio prisegu vjernosti senjskom biskupu Glaviniću, te time pristupio katoličkoj crkvi. U ovim krajevima nisu pripadnici pravoslavne crkve pravili razlike po narodnosti između sebe i starosjedilaca Hrvata, nego su se smatrali istovjetnim u tom pogledu. Pojedini intelektualci i javni radnici pravoslavne vjere iz Like iztícali su se vidno kao hrvatski nacionalisti još i u drugoj polovici prošlog stoljeća. Eugen Kvaternik diže bunu među pretežno pravoslavnim pučanstvom i imenuje za vojskovođu pobunjenika jednog Hrvata pravoslavne vjere. U ovim slučajevima ne radi se o pravoslavcima, koji su primili uniju, nego o nesjedinjenima. Može se reći, da je u većem dielu sjevernih hrvatskih zemalja doseljeni pravoslavni puk, miešajući se s pravoslavnima hrvatske krvi i jezika, primio hrvatsko ime i osjećao se hrvatski sve do godine 1878., a tada se događa jedan važan preokret u ovom pitanju.

Kako je poznato, srbski ministar unutarnjih poslova Ilija Garašanin izradio je 1842. jedan plan o obnovi Dušanova carstva. Taj je plan bio i ostao temeljem velikosrbske ideologije. Njega su se pridržavali svi srbijanski političari i javni radnici. On je izrađen u vrieme, kad je Srbija bila još turski pašaluk na Balkanu. Po uputama, koje se u njemu nalaze, trebalo je izvan Srbije naći ljude, koji će raditi na njegovu ostvarenju. Te je ljude bilo najlakše naći na područjima, koja su držali Turci. Bosna s Hercegovinom bila je prva na redu. Turci su pazili, da ne dođe ni do kakvog dodira između naroda ovih pokrajina i naroda izvan turskog područja, pa je to njihovo držanje pogodovalo promičbi pristaša Garašaninova »Načertanija«. Njihovim djelovanjem došlo je do toga, da se u Bosni i Hercegovini kao i u Crnoj Gori i susjednim oblastima, pod turskim uplivom počeli javljati ljudi, koji su izjednačivali pravoslavlje sa srbstvom i priklanjali se srbskoj narodnosti. Ovom promičbom nije bio zahvaćen gotovo nitko, osim malog broja intelektualaca izvan područja, koje je pripadalo Turskoj.

Kad je 1878., po odredbama Berlinskog kongresa, Austro-Ugarska dobila mandat, da okupira Bosnu i Hercegovinu, tada su se velikosrbskim agitatorima otvorila vrata u hrvatske zemlje, i oni počinju među pravoslavnim pučanstvom vršiti promičbu u duhu Garašaninovih uputa. Ovo se događa u vrieme, kada je Hrvatska bila u zategnutim odnosima s Mađarskom, i kada pobornici hrvatskog državnog prava nastoje svim silama oživotvoriti to hrvatsko pravo. Da oslabe hrvatsku oporbu, Mađari traže načina, kako će jedan dio pučanstva u Hrvatskoj predobiti za sebe i prikazati mu ideju o ostvarenju hrvatske državne nezavisnosti opasnom. Premda su uviđali svu opasnost od velikosrbske promičbe, morali su joj pogodovati, samo da bi time škodili Hrvatima. Tada nisu ni slutili, da bi sa srbske strane mogla za njih nastupiti neka opasnost. U želji, da dobiju povlašten položaj u Hrvatskoj, mnogi su se pripadnici pravoslavne crkve počeli odricati hrvatske narodnosti i nazivati se Srbima. Za vlade bana Khuena Hedervaryja osobito je bila važna uloga dodieljena sa strane Mađara ovim pravoslavcima, s pomoću kojih se mislilo slomiti hrvatski odpor. Pravoslavni svećenici i učitelji stajali su stalno u vezi s agentima srbske promičbe i nepovoljno utjecali na pučanstvo, nagovarajući ga, da se odreče hrvatstva.

O pitanju narodnosti pravoslavnih doseljenika u Hrvatsku imamo u poviestnim vrelima dosta svjedočanstava. Vrela ih nazivlju raznim imenima: Raci, Rasciani, Raščani, Iliri, Klementini, Albanci, Vlasi, a ponekad i Srbi. Prva tri imena ne znače narodnost nego pripadnost pokrajini ili zemlji Raškoj; ona označuju ljude, koji su ili došli iz Raške ili pak preko nje u hrvatske zemlje. Iliri, Klementini i Albanci znači gotovo isto, jer se tu radi o ljudima slavenskog ili albanskog jezika, koji su izbjegli s albanskog područja, ali od kojih svi nisu bili pravoslavne vjere (na pr. Klimenti, od kojih su naselja u velikoj župi Vuka: Nikinci i Hrtkovci). Vlasima su nekad Hrvati nazivali ljude romanske krvi; to bi, dakle, mogli biti slavizirani ili grecizirani Aromunji, iz središnjih dielova Balkanskog poluotoka. Zatim, tu bi spadali Cincari, koji su nastali simbiozom Albanaca, Grka, Aromunja i Srba. Sigurno su prečesti slučajevi, da se ova imena miešaju i da se daju i onima, kojima ne pripadaju. Ali je isto tako sigurno, da se među doseljenicima nalazilo pripadnika svih tih skupina. Građansko pravoslavno stanovništvo u Hrvatskoj, ukoliko nije hrvatske krvi, po svoj prilici je cincarske, a po selima, osobito u planinskim predjelima, vlaške, jer su Vlasi bili polunomadski pastiri, a ovi njihovi nasljednici. Samo neznatan dio mogao je biti srbskog podrietla, a i taj dio bio je u svemu podređen onom neslavenske krvi. Da nije pravoslavnoj crkvenoj hierarhiji bila sa strane nametnuta i stanovita politička uloga sigurno je, da bi se s vremenom izgubio kod ovog pučanstva svaki osjećaj pripadnosti nekom nehrvatskom narodu, kao što se to dogodilo u krajevima, gdje nisu djelovali svećenici i učitelji, koji su bili pod utjecajem velikosrbske promičbe.

Kako smo vidjeli, pravoslavni doseljenici, bez obzira da li su bili hrvatske krvi ili koje druge narodnosti, nerado su napuštali pravoslavlje iz

početka, da ne bi izgubili stečene povlastice, a kasnije zato, što su došli pod utjecaj velikosrbske promičbe, te istodobno došli u položaj skupine, koja je oslonom na Mađare mogla pojačati svoj povlašteni položaj u Hrvatskoj. Sve te okolnosti pogodovale su u velikoj mjeri odnarođivanju ovoga pučanstva i njegovu odtuđenju od hrvatskog imena.

Poslije uspjeha balkanskih saveznika protiv Turske god. 1912.—13. dolazi do novog pojačanja promičbe u Hrvatskoj. Ponovnim dolazkom dinastije Karađorđevića na srbsko priestolje god. 1903. ova je promičba bila pojačana u velikoj mjeri, a dostigla je svoj vrhunac godine 1908. u vrieme aneksije Bosne i Hercegovine i nakon nje. Za sve to vrieme promičba je vršena za obnovu Dušanova carstva, u sastav kojeg bi došle sve zemlje, u kojima žive pravoslavni, pa tako i najveći dio hrvatskih zemalja. Iza balkanskih ratova nastaje preokret u ovoj promičbi, jer se njoj daje obilježje promičbe za osnutak države južnih Slavena. Zapravo radi se o istoj svrsi, samo se nepravoslavnima ta zamišljena država označuje kao Jugoslavija, a pravoslavnima kao Velika Srbija. I u ovoj promičbi velikosrbski agenti namienili su srbskoj pravoslavnoj crkvi glavnu ulogu. Ta je promičba dovela do sarajevskog ubojstva 28. lipnja 1914., a zatim i do rata iste godine.

Na današnjem području Nezavisne Države Hrvatske prije prvog svjetskog rata postojale su tri pravoslavne jurisdikcije: Karlovačka mitropolija s nadležnošću u Banskoj Hrvatskoj, Bosansko-hercegovačka autonomna crkva, zavisna od vaseljenskog patriarha u Carigradu, i crkva u bivšoj Dalmaciji, zavisna od mitropolije u Bukovini. Zato, jer je dvojna monarhija bila složena država, nije moglo doći do sjedinjenja ovih crkava u jednu jedinstvenu crkvu, koja bi imala zajedničkog poglavara. Uostalom, vlastodržcima je išlo u račun, da ova crkva ostane razcjepkana, jer se moglo lakše utjecati na njezine dielove.

Nakon versailleske odluke o priključenju hrvatskih zemalja Srbiji godine 1918.—1920., promienio se znatno položaj pravoslavnih crkava u hrvatskim zemljama. Ne vodeći računa o stečenim pravima tih crkava i o njihovim autonomijama, srbski je episkopat bez pitanja ovamošnjeg pravoslavnog svećenstva i pučanstva donio odluku o priključenju tih crkava srbskoj pravoslavnoj crkvi i o stvaranju srbske patriarhije u Beogradu s titularnim sjedištem u Peći i u Karlovcima. Tim proglašenjem bili su svi pravoslavni vjernici nesrbske narodnosti, u prvom redu Hrvati, proglašeni Srbima, jer je pravoslavna crkva proglašena srbskom i nije dopuštena ni jedna druga pravoslavna crkva u bivšoj državi osim srbske. Kao što je za hrvatski narod bio težak udarac gubitak državne nezavisnosti 1918., tako je za hrvatske pravoslavne vjernike bio težak udarac gubitak vlastite crkvene organizacije i prisilno podvrgnuće organizaciji jedne strane narodnosti, organizaciji, kojoj je bez sumnje bila svrha odnaroditi sve pripadnike pravoslavne nesrbske narodnosti.

Srbski vlastodržci u Beogradu kroz ciele su dvadeset i dvie godine svim sredstvima podupirali ovo odnarođivanje idući u tom još i dalje od srbske pravoslavne crkve. Oni su počeli pronalaziti Srbe i među Hrvatima rimokatoličke vjere i nastojati stvoriti područja »srbskog naroda«, kojima bi se Hrvatska razkomadala u više dielova, te se odklonila svaka mogućnost njezina narodnog jedinstva. Međutim, ovi su planovi posve onemogućeni obnovom Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941.

Po svojoj predaji i po kanonima pravoslavna crkva nije svesvjetska, nego nacionalna i samosvojna. Ona se svojom jurisdikcijom redovito poklapa sa stvarnom teritorialnom nadležnošću države, u kojoj ima sjedište. Razpadom Jugoslavije morala se razpasti i pravoslavna crkva u njoj, koja je nosila srbsko ime, premda se »službeno« nije priznavalo u državi druge narodnosti osim »jugoslavenske«. Na području Nezavisne Države Hrvatske nije više bilo mjesta nikakovoj srbskoj crkvenoj organizaciji, pa je Poglavnik posebnom zakonskom odredbom odredio, da se organizira Hrvatska pravoslavna crkva na području Hrvatske. Ova je crkva samosvojna kao i svaka druga pravoslavna crkva; ona se u svemu pridržava dogma sv. pravoslavlja i stoji u prijateljskim odnosima s drugima Hrvatima prijateljskim pravoslavnim crkvama.

Osnutkom hrvatske pravoslavne crkve sjedinjene su u jednu sve tri one crkvene jurisdikcije, koje su postojale prije prvog svjetskog rata na području Hrvatske. Novim crkvenim ustrojstvom išlo se za tim, da se pravoslavna crkva posve oslobodi one uloge, koju su joj stanoviti činbenici u prošlosti nametnuli, te da se uzmogne u podpunosti posvetiti pravoj svojoj zadaći. Kakav će biti položaj Hrvatske pravoslavne crkve, odredio je Poglavnik u svom govoru u Hrvatskom državnom saboru, kojom je prigodom rekao među ostalim i ovo: »... u pravoslavlje ne dira nitko, ali u hrvatskoj državi ne može biti srbske pravoslavne crkve! Zašto? Zato, jer su svagdje na svietu pravoslavne crkve nacionalne crkve. Srbska pravoslavna crkva jest sastavni dio srbske države, Srbije. Hierarhički je srbska pravoslavna crkva vođena po državnoj vlasti Srbije. Srbija, njezini državni predstavnici, postavljaju patriarha ili bar u najmanju ruku pretežno sudjeluju kod njegova postavljanja, a od njega ovisi čitava državna hierarhija od župnika do kapelana. Sve to ovisi o državnoj vlasti Srbije. To može biti u Srbiji, možda je to moglo biti u bivšoj nesretnoj Jugoslaviji, ali u Hrvatskoj državi to ne može i ne će biti!

U Hrvatskoj državi može biti internacionalne crkvene organizacije, koja ne ovisi ni o jednoj državnoj vlasti, jer ima i takovih organizacija. Ali ako crkvena organizacija nije internacionalna, ako je partikularna, onda može biti samo hrvatska, onda može biti samo takva organizacija crkvena, koja u svom duhovnom životu vrši i uživa podpunu duhovnu slobodu, slobodu savjesti, ali u svima drugim stvarima mora biti pod nadzorom hrvatske države i njezinih oblasti.

U nikakvu ruku ne ćemo dozvoliti, da bilo koja crkva postane jednim političkim sredstvom, sredstvom napose uperenim protiv obstanka hrvatskog naroda i hrvatske države. Zato će pametni ljudi, kojima je do narodnih probitaka, a kojima je i do vjerskih probitaka, znati se snaći, znati skupiti glave i proučiti, promisliti, i to pitanje na zadovoljstvo pravoslavlja, na zadovoljstvo naroda i na probitak hrvatske države riešiti«.

BIBLIOGRAFIJA

RADOSLAV M. GRUJIĆ: — Prota Ruvarac i Apologija srp. naroda u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1910.

BARE POPARIĆ: — Tužna povijest Hercegove zemlje, 1437-1482. Zagreb 1942.

Dr. RUDOLF HORVAT: — Lika i Krbava, I. i II., Zagreb 1941.

Dr. MILE STARČEVIĆ: — Dr. Ante Starčević i Srbi, Zagreb 1936.

J. JIREČEK: — Die serbischen Prolegien, Verhandlugs Congresse und Synoden (1857.).

H. ŽEFAROVIĆ: — Privilegiji narodu ilirsko-rasijanskomu darovanija (1743.).

J. ADAMOVIĆ: — Privilegije srpskoga naroda u Ugarskoj (1902.).

K. SUBOTIĆ: — Ugovori Leopolda I. i srpskog naroda (Letopis. 184).

M. JAKŠIĆ: — Priroda prelaza Srba u Ugarsku (1690) i privilegije (Letopis, 206).

D. R.: — Srpske privilegiie i pravice 1690—1743 (Srpski Sion 1907.).

— Srpska pravoslavna metropolija karlovačka po podacima od 1905., Karlovci 1910.

— Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, knjiga I., Sarajevo 1942.

Dr. MILAN ŠUFFLAY: — Srbi i Arbanasi, Beograd 1925.

A. STOJANOVICS: — Ueber die Staatsrechtlichen Verhaeltnisse der Serben in der Wojvodina.

Dr. J. H. SCHWICKER: — Geschichte der oesterreichischen Militaergrenze.

NIKO-PAVLOVIĆ: — Srbi u Ugarskoj I. i II. dio 1883.

FERDO ŠIŠIĆ: — Okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine, Zagreb 1938.

VLADIMIR ĆOROVIĆ: — Istorija Bosne. Beograd 1940.

Dr. L. TOMANOVIĆ: — Događaji u Boki Kotorskoj, od god. 1779. do 1814.

DANILO TUNGUZ-PEROVIĆ: — Crna Gora i Hercegovina, Kotor 1935.

— Rimokatolička propaganda, Nikšić 1932.

Dr. JANKO ŠIMRAK: — Vasilije Jovanović (Otroški) prema papama: Aleksandru VII. i Klementu X., »Nova Revija« god. X. broj 3—4, Makarska 1931.

SCHWICKER: — Politische Geschichte der Serben in Ungarn (188)

A. IVIĆ: — Istorija Srba u Ugarskoj (1914.).

V. STAJIĆ: — Svetozar Miletić, život i rad (1926.).

DUŠAN J. POPOVIĆ: — O hajducima, dio I., Beograd 1930.

Dr. STJEPAN ROBOŠA: — Kako nas je Ugarska branila, Zagreb 1896.

ALEKSANDAR PROTIĆ: — Naši moderni istoričari, Beograd 1900.

L. H .DUBROVČANIN: — Srpsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji, Spljet 1888.

Govor SAVE BJELANOVIĆA: — O Hrvatskom državnom pravu, drugo izdanje s uvodom, Zadar, 1893.

MANOJLO GRBIĆ: — Karlovačko vladičanstvo knjiga II. Karlovac 1891.

V. KLAIĆ: — Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1882.

Dr. I. R.: — Srpska propaganda radi o zatoru hrvatskog naroda, Zagreb, 1910.

K. ST. DRAGANOVIĆ: — Massenübertritte von Katholiken zur »Ortodoxie« im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft Roma 1937.

Dr. ALEKSA IVIĆ: — Istorija Srba u Ugarskoj, Zagreb 1914.

JOV. M. TOMIĆ: — Pećki patrijarh Jovan i pokret hrišćana na Balkanskom poluostrvu 1592.—1614. Zemun, 1903.

EPISKOP NIKODIM: — Ston u srednjim vjekovima. Dubrovnik 1914.

Dr. RADOSLAV M. GRUJIĆ: — I. strana i savremena hrišćanska pravoslavna crkva, Baograd, 1920.

Prof. ROKO MIŠETIĆ: — Dubrovnik i hrvatsko pitanje. Dubrovnik, 1939.

Dr. RAD. M. GRUJIĆ: — Pakračka eparhija, istorijsko-statistički pregled (Spomenica vladike pakračkog Mirona) Novi Sad, 1930.

Dr. RUDOLF HORVAT: — Povjest Hrvatske, Petrinja 1904.

Protojerej DIMITRIJE RUVARAC: — Postanak i razvitak srpske crkveno-narodne avtonomije, Sremski Karlovci 1899.

NIKOLA STANKOVIĆ-KUKIĆ: — Unija u Pogancu ili pobjeda pravoslavlja, Novi Sad, 1900.

VLADIMIR KRASIĆA: Manastir Lepavina, prilog srpskoj istoriji, Novi Sad, 1889.

MIH. J. MILADINOVIĆ: — Istorija Srema, Beograd, 1903.

BOŠNJANIN HRVOJE: — Hrvati i Herceg-Bosna, Sarajevo 1940.

Dr. ALEKSA IVIĆ: — Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII. veka, Zagreb, 1917.

JOVAN CVIJIĆ: — Naselja i poreklo stanovništva po arhivskim dokumentima, Srpski etnografski zbornik, knjiga trideset šesta, Subotica, 1926.

Mgr. Dr. IOANNES ŠIMRAK: — De relationibus Slavorum meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII. et XVIII. svezak VII. Zagreb, 1926.

Izdanje Ćupićeve zadužbine: — Godišnjice Nikole Ćupića god. II. Beograd, 1878.

ŠIMUN BALENOVIĆ: — Povjesnica hrvatskog naroda, Zagreb, 1870.

VJEKOSLAV GIORGIĆ: — Hrvati, Srbi i Dalmatini a S. Rimska Stolica. Trst, 1860.

Dr. NIKO ŽUPANIĆ — Žumberčani i Marindolci, Beograd 1912.

LJUDMIL HAUPTMANN: — Konstantin Porfirogenet o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa, Rešetarov zbornik, Dubrovnik 1931.

Dr. FRAN MILOBAR: — Dukljanska kraljevina, Sarajevo, 1901.

FERDO ŠIŠIĆ: — Letopis popa Dukljanina, Beograd 1928.

S. M. ŠTEDIMLIJA: — Crvena Hrvatska, Zagreb 1930.

— Tragom popa Dukljanina, Zagreb 1941.

— Carigradski Hrvat-baša, Zagreb 1941.

Ova bibliografija nije ni izbliza podpuna, jer ne sadržava ni neka najpotrebnija djela, koja govore o našem predmetu. Podpuna bibliografija o pitanju pravoslavlja u Hrvatskoj iznosila bi nekoliko tiskanih svezaka. Ovdje su navedena ona djela, iz kojih se može ovo pitanje u priličnoj mjeri upoznati.